

Ursula Reutter na podstawie historyczno-filologicznej analizy różnorodnej podstawy źródłowej przekonująco dowiodła, że Damazy realizował program chrystianizacji Rzymu i romanizacji chrześcijaństwa przez co jego pontyfikat miał znaczący wpływ na powstanie papieństwa. Dziesięcioletni przedział czasu pomiędzy obroną dysertacji doktorskiej (1999) a jej wydaniem książkowym w nieznacznie uaktualnionej wersji (2009) nie wpłynął nazbyt ujemnie na rezultaty badawcze uczoney. Odczuwalny jest zwłaszcza brak uwzględnienia nowych edycji krytycznych dekretu „Ad Gallos episcopos” oraz kompilacji tekstów z „Codex Veronensis LX”: „Confidimus quidem”, „Ea gratia”, „Illud sane miramur”, „Non nobis quidquam”. Poza tym niektóre skróty bibliograficzne w książce Reutter nie mają swoich opisów w wykazie literatury, m.in. Dassmann 1975 (s. 111, przyp. 112 i inne), Grützmacher 1901 (s. 24, przyp. 81 i inne), Kannengiesser 1993 (s. 290, przyp. 124), Maraval 1996 (s. 455, przyp. 100), Montanari 1994 (s. 100, przyp. 52), Beat Näf 1995 (s. 152, przyp. 309), Ohme 1998 (s. 206, przyp. 190 i inne) czy D. H. Williams 1995 (s. 462, przyp. 130). Brakuje także rozwiązań stosowanych w wykazie literatury skrótów bibliograficznych czasopism, wydawnictw encyklopedycznych oraz serii wydawniczych. W tej sytuacji warto polecić zestawienie źródeł i literatury w artykule słownikowym Friedricha Wilhelma Bautza o Damazym I, opublikowanym w „Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon”, a także udostępnionym w bezpłatnej wersji elektronicznej wraz z uzupełnieniami w Internecie <<http://www.bautz.de/bbkl/>> (aktualizacja na dzień 2 maja 2010). Z pewnością jednak nie tylko badacz dziejów papieństwa, ale również filolog, kanonista czy teolog znajdzie w monografii Ursuli Reutter szereg propozycji interpretacji skomplikowanego materiału źródłowego, które mogą stanowić dobry punkt wyjścia do dalszych studiów analitycznych. Duże ułatwienie w recepcji dzieła przynoszą także autorskie tłumaczenia przedrukowanych w książce tekstów źródłowych.

Przemysław Nowak
Polska Akademia Nauk
Instytut Historii

Anna Barańska, *Między Warszawą, Petersburgiem i Rzymem. Kościół a państwo w dobie Królestwa Polskiego (1815–1830)*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2008, Seria: Źródła i monografie 328, s. 910.

Poważna luka w historiografii dotycząca relacji Kościół — państwo w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego (1815–1830) doczekała się solidnego i gruntownego wypełnienia¹. Są prace, które pozostają niezauważone z różnych powodów, są też takie,

¹ W ostatnich latach można zauważyć zainteresowanie kwestiami kościelnymi, religijnymi i wyznaniowymi w Królestwie Kongresowym. Warto tu wymienić prace: W. Glińskiego,

które od razu stają się wydarzeniem (nie mam oczywiście na myśli tzw. wydarzeń medialnych, lecz naukowe). Nie waham się rozprawy Anny Barańskiej zaliczyć właśnie do kategorii wydarzenia naukowego. Podjęcie przez autorkę powyższej tematyki związane było z przedsięwzięciem badań w trzech zakresach: historii Kościoła rzymskokatolickiego w Królestwie Kongresowym, historii papieżstwa i historii Rosji. Na etapie kwerendy źródłowej wymagało to doskonałego przygotowania warsztatowego oraz znajomości języka źródeł; w przypadku poruszonej problematyki były to przede wszystkim francuski, rosyjski, łacina i włoski.

Autorka dokonała prawdziwie benedyktyńskiej pracy, świadczącej o wysokich kompetencjach. Rozległa kilkuletnia kwerenda w archiwach Watykanu, Moskwy, Petersburga, nie wspominając już podobnie szerokich kwerend archiwalnych i bibliotecznych w kraju, odznacza się wielką skrupulatnością. Szczególnych zabiegów i cierpliwości wymagało zapewne dotarcie do niezwykle bogatych i cennych materiałów znajdujących się w Archiwum Polityki Zagranicznej Imperium Rosyjskiego (Archiw Wnieszniej Politiki Rossijskoj Impierii). Dla niewtajemniczonych trzeba wyjaśnić, że archiwum to stanowi agendę Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji i nie podlega, jak inne rosyjskie archiwa historyczne, Federalnej Agencji Archiwalnej. Oczekiwanie na zgodę na dostęp do materiałów tam zgromadzonych może niejednego badacza zniechęcić. Niemniej jednak, mogę z własnego doświadczenia powiedzieć, że trudy związane z podejmowaniem kwerend w rosyjskich archiwach z nadwyżką są rekompensowane w postaci pozyskanych tam informacji i materiałów źródłowych.

Praca zaopatrzona jest w aneksy zawierające 21 dokumentów pochodzących z archiwów i bibliotek krajowych oraz zagranicznych. Została niezwykle starannie wydana i zaopatrzona w spisy treści oraz streszczenia w trzech językach: francuskim, włoskim i angielskim; nie zabrakło indeksu nazwisk. Język narracji jest jasny, rzeczowy i bogaty, ani przez chwilę podczas lektury nie czuje się znużenia, choć praca liczy przeszło 800 stron. Z obowiązku recenzenckiego należy tylko zauważyć, że w spisie tabel, map i ilustracji można było podać strony, na których znajdują się one w tekście, co ułatwiłoby szybkie ich odszukanie.

Autorka przejrzała tysiące stron źródeł, wykazała doskonałą znajomość literatury polskiej i obcej, zaprezentowała szerokie perspektywy i tło rozważań. Imponująca umiejętność zreferowania ogromnego materiału źródłowego i zapanowania nad nim, przy jednoczesnej dbałości o detale i precyzję, jest widoczna w całej książce. Autorka jest krytyczna wobec ustaleń dawniejszej i nowszej literatury. Dowodzą tego szczególnie przypisy, w których polemizuje bądź prostuje funkcjonujące w literaturze błędne sądy i ustalenia.

Konstrukcja pracy wobec zgromadzonego materiału i rozległości tematu stanowiła nie lada wyzwanie, z którym jednak autorka doskonale sobie poradziła. Praca składa się z sześciu rozdziałów: „Kościół rzymskokatolicki w Europie i na ziemiach polskich na

Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wobec wspólnot religijnych w Królestwie Polskim 1815–1830, Warszawa 2002 oraz M. Deszczyńskiej, „*Historia sacra*” i dzieje narodowe. *Refleksja historyczna lat 1795–1830 nad rolą religii i Kościoła w przeszłości Polski*, Warszawa 2003.

przełomie epok” (rozd. I), „Stosunki między Rosją a Stolicą Apostolską do 1830 r.” (II), „Reorganizacja spraw kościelnych w Królestwie Polskim” (III), „Hierarchia kościelna” (IV), „Kościół w Królestwie wobec systemu »dozoru i opieki«” (V), „Kontakty ze Stolicą Apostolską” (VI).

Rozdział I stanowi wprowadzenie oraz szkicuje tło przełomu, który dokonał się w relacjach Kościoła — państwo u progu XIX stulecia. Omówiona została sytuacja Kościoła katolickiego w Europie i na ziemiach polskich: konsekwencje rewolucji francuskiej oraz epoki napoleońskiej dla Kościoła, istota sojuszu tronu i ołtarza, uwarunkowania restytucji Państwa Kościelnego, następnie pozycja Kościoła katolickiego u schyłku Rzeczypospolitej, jego położenie pod zaborem pruskim, austriackim i rosyjskim oraz nowe doświadczenia w relacjach państwo — Kościół w okresie Księstwa Warszawskiego.

Rozdział II dotyczy relacji między Rosją a Stolicą Apostolską do 1830 r. Mowa w nim m.in. o okolicznościach utworzenia poselstwa rosyjskiego przy Stolicy Apostolskiej, działalności dwóch znakomych dyplomatów: sekretarza stanu kard. Ercole Consalviego oraz posła rosyjskiego przy Stolicy Apostolskiej Andrieja Italińskiego, charakterze relacji między papieżem Leonem XII a carem Aleksandrem I. Barańska stwierdza, że czas pontyfikatu tego papieża to okres największego ocieplenia stosunków między Stolicą Apostolską a Rosją, ale podkreśla, że Aleksander nie zamierzał rezygnować ze swoich prerogatyw wobec Kościoła. Dał temu wymowny wyraz w liście do Italińskiego, pisząc, że nie będzie tolerowana dążność papieża do pełnej władzy nad Kościołem katolickim w granicach Imperium Rosyjskiego. W takiej sytuacji Rzym musiał przyjąć taktykę „tolerowania faktów dokonanych, ale potępienia zasady” (s. 291). Zdecydowanym egzekutorem praw monarszych wobec Kościoła był nowy (od 1825 r.) władca Rosji — Mikołaj I.

W rozdziale III omówione zostały działania różnych komisji powołanych do prac nad reorganizacją spraw kościelnych w Królestwie w latach 1814–1816: Sekcji edukacji i duchowieństwa Komitetu Reformy, Oddziału religijnego Komisji Wyznań i Oświecenia oraz deputacji Rady Stanu. Ścierały się w nich sprzeczne tendencje: z jednej strony do umacniania pozycji Kościoła a z drugiej do ścisłej kurateli państwa nad duchowieństwem. Efektem prac był dekret „o stopniu dozoru i opieki rządu nad duchowieństwem” podpisany przez cara 6/18 marca 1817, nie opublikowany jednak, aby nie skomplikowało to podjętych właśnie i trwających w latach 1817–1818 negocjacji w Rzymie w sprawie utworzenia metropolii warszawskiej (bulla „*Militantis Ecclesiae*” z 12 marca 1818 oraz bulla „*Ex imposita nobis*” z 30 czerwca 1818). Realizowana w Królestwie polityka wobec Kościoła odpowiadała formule, której hołdowały wszystkie ówczesne rządy europejskie „Kościół jest w Państwie, a nie Państwo w Kościele” (s. 270). Autorka pokazuje metodę rokowań strony rosyjskiej, która bacznie monitorowała i analizowała poprzez swe poselstwo przy Stolicy Apostolskiej przebieg negocjacji w sprawie konkordatów bądź umów prowadzonych przez inne państwa (s. 334–342). Barańska zwraca uwagę, że polskie elity polityczne podczas trwających negocjacji z Rzymem były bardziej stanowcze w wysuwanych postulatach aniżeli Aleksander I czy Andriej Italiński. Porozumienia zawarte przez Rosję nie różniły się zasadniczo od zawieranych w tym czasie przez inne państwa, tak katolickie, jak protestanckie, chociaż autorka przyznaje, że w porównaniu z podobnymi konkordatami i umowami z lat 1815–1830, Rosja zawarła jedno z najbardziej korzystnych. Doskonałym podsumowaniem i ilustracją przebiegu negocjacji mię-

dzy Petersburgiem a Rzymem w sprawie Kościoła w Królestwie Polskim jest schemat zamieszczony na końcu pracy.

Przez cały wiek XIX istotnym zagadnieniem w stosunkach państwo — Kościół był zakres roszczeń państwa do ingerencji w proces nominacji biskupich. Mówi o tym rozdział IV. O ile w przypadku władców katolickich Kościół udzielał im prawa prezenty, o tyle w przypadku władców Prus i Rosji nigdy takiego prawa nie udzielił, niemniej w praktyce musiał tolerować roszczenia w tej dziedzinie. W omawianym okresie, jak wykazuje autorka, można wyróżnić cztery etapy polityki władców Rosji w tej kwestii. W latach 1822–1825 nominację cesarską poprzedzał proces informacyjny oraz instytucja kanoniczna, a zatem był to model najbardziej pożądanym przez Stolicę Apostolską, w latach 1819–1820 odpowiednio proces informacyjny, nominacja cesarska oraz instytucja kanoniczna (formuła kompromisowa), w okresach 1815–1818 oraz 1826–1830 realizowano porządek podkreślający dominację władzy świeckiej: nominacja cesarska, proces informacyjny i instytucja kanoniczna (s. 414).

Rozdział V dotyczy czasów sprawowania funkcji ministra w Komisji Rządowej Wyznań i Oświecenia Publicznego przez Stanisława Kostkę Potockiego (1815–1820) oraz Stanisława Grabowskiego (1820–1830). Autorka prowadzi czytelników po meandrach polityki wyznaniowej, w której krzyżowały się interesy różnych grup reprezentowanych przez kolejnych władców Aleksandra I i Mikołaja I, namiestnika gen. Józefa Zajączka, wielkiego księcia Konstantego, Mikołaja Nowosilcowa, księcia Ksawerego Druckiego–Lubeckiego oraz wspomnianych ministrów. Na kilka lat przed wybuchem powstania duży wpływ na politykę wyznaniową zaczął wywierać Lubecki, co w praktyce oznaczało chłodny pragmatyzm w przeciwieństwie do czasów Potockiego, kiedy dominował czynnik ideologiczny. Ostatecznie episkopat nie pozwolił narzucić sobie roli biernego obserwatora, lecz próbował wpływać z różnym skutkiem na proces decyzyjny.

Ostatni rozdział poświęcony został sposobom komunikacji Kościoła w Królestwie ze Stolicą Apostolską. Autorka najpierw omawia system komunikacji oficjalnej, urzędowej, a następnie drogi nieoficjalne, nielegalne. W okresie tym, jak i przez cały wiek XIX, stanowisko Rosji w sprawie komunikowania się było niezmiennie. Kontakty mogły odbywać się wyłącznie za pośrednictwem instytucji państwa, wszelkie inne sposoby uznawano w Petersburgu za niedopuszczalne. Niezmienny był też sprzeciw władz carskich wobec utworzenia w Petersburgu nuncjatury. W zasadzie Rzym był dobrze poinformowany o sytuacji Kościoła w Rosji i w Królestwie i dysponował niezbędnymi informacjami. Inną kwestię stanowiło jednak dotarcie do nich (materiały spoczywały w różnych dykasteriach rzymskich) oraz właściwa ich interpretacja. Interesujące były dyskusje nad stanem Kościoła w Imperium Rosyjskim, które miały miejsce podczas sesji Kongregacji Spraw Kościelnych Nadzwyczajnych w latach 1827 i 1828. Według ich uczestników położenie Kościoła było wręcz dramatyczne, jednak zdaniem Barańskiej opinie te były nieadekwatne do rzeczywistej sytuacji, poza tym kardynałowie nie bardzo rozumieli i odróżniali odmienną sytuację Kościoła w Cesarstwie i w Królestwie Polskim.

Na zakończenie warto zwrócić uwagę na postulat badawczy postawiony we wstępie oraz spostrzeżenie zawarte w zakończeniu. Na początku autorka wskazuje na brak krytycznych biografii biskupów z okresu Królestwa; ze swej strony mogę dodać, że postulatem tym należy objąć cały wiek XIX. Godna podkreślenia jest też konkluzja z zakończe-

nia, że episkopat epoki Królestwa Kongresowego nie był monolitem. Wewnętrzny podział przebiegał w poglądach na sprawy kościelne: jedna grupa była skłonna akceptować państwową kuratelę, inna broniła niezależności Kościoła. Skądinąd nie było to związane prawie wcale z postawą polityczną czy stosunkiem do sprawy polskiej. Otóż okazuje się, że w latach 1815–1827 najbliższymi współpracownikami w ramach episkopatu byli tak różni biskupi (gdy chodzi o ich postawy narodowe czy obraz ugruntowany w historiografii), jak Wojciech Skarszewski i Jan Paweł Woronicz; podobnie w latach 1829–1830 Marcei Gutkowski i Karol Skórkowski. Różnice zapatrywań politycznych nie przeszkadzały im zgodnie występować w obronie Kościoła.

Niezwykle cenne są fragmenty pracy, w których autorka dostrzega bądź ujmuje omawiane sprawy w szerokiej perspektywie europejskiej. W ogóle doskonale wyczuwa kontekst międzynarodowy podejmowanych kwestii, i bez wątpienia w tym zakresie jest kontynuatorką szkoły Szymona Askenazego. Praca Anny Barańskiej wpisuje się w najlepsze tradycje polskiej historiografii.

Krzysztof Lewalski
Uniwersytet Gdański
Instytut Historii

Krzysztof Marchlewicz, *Wielka Emigracja na Wyspach Brytyjskich (1831–1863)*, Instytut Historii UAM, Poznań 2008, s. 338.

Krzysztof Marchlewicz — adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu — od lat zajmuje się dziejami Wielkiej Emigracji na Wyspach Brytyjskich. Tematyce tej poświęcił wiele artykułów, opublikowaną w 2001 r. biografię lorda Dudleya Couttsa Stuarta, a także szkic o religijnym doświadczeniu Wielkiej Emigracji w Anglii¹. Jego najnowsza książka jest próbą całościowego spojrzenia na dzieje politycznego wychodźstwa polskiego w Wielkiej Brytanii w okresie międzypowstaniowym (1831–1863) i — powiedzmy to od razu — próbą udaną.

W książce wykorzystano wyniki zakrojonej na bardzo szeroką skalę kwerendy źródłowej przeprowadzonej w licznych archiwach polskich i zagranicznych: Archiwum Archidiecezjalnym i Archiwum Państwowym oraz Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, Archiwum Głównym Akt Dawnych i Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Czartoryskich i Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, Bibliotekach PAN w Gdańsku, Kórniku i Krakowie, Bibliotece Polskiej w Paryżu, Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu,

¹ K. Marchlewicz, *Polonofil doskonały. Propolska działalność charytatywna i polityczna lorda Dudleya Couttsa Stuarta (1803–1854)*, Poznań 2001; idem, *Warunek egzystencji narodowej? O religijnym doświadczeniu Wielkiej Emigracji w Anglii*, Poznań 2005.